

2.16. (1.) Κωνσταντῖνος δὲ μέχρι τῆς Ῥώμης ἅμα τῷ στρατῷ προελθὼν ἐν τῷ πεδίῳ τῷ πρὸ τῆς πόλεως ἐστρατοπεδεύετο, ἀναπεπταμένῳ τε ὄντι καὶ ἐς ἵππασίαν ἐπιτηδεύῳ. Μαξέντιος δὲ ἐναποκλείσας ἑαυτὸν τοῖς θεοῖς ἱερεῖα προσήγαγεν καὶ τῶν ἱεροσκόπων περὶ τῆς τοῦ πολέμου τύχης ἀνεπυνθάνετο καὶ τὰ Σιβύλλης διηρευνᾶτο· καὶ τι θέσφατον εὐρὼν σημαῖνον ὡς ἀνάγκη τὸν ἐπὶ βλάβῃ τι πράττοντα Ῥωμαίων οἰκτρῷ θανάτῳ περιπεσεῖν, πρὸς ἑαυτοῦ τὸ λόγιον ἐλάμβανεν ὡς δὴ τοὺς ἐπελθόντας τῇ Ῥώμῃ καὶ ταύτην διανοοῦμένους ἐλεῖν ἀμυνόμενος. (2.) Ἐξέβη δὲ ὅπερ ἦν ἀληθές· ἐξαγαγόντος γὰρ Μαξεντίου πρὸ τῆς Ῥώμης τὸ στράτευμα, καὶ τὴν γέφυραν <ἦν> αὐτὸς ἔξευξε διαβάντος, γλαῦκες ἀπείρω πλήθει καταπτᾶσαι τὸ τεῖχος ἐπλήρωσαν· ὅπερ θαεσάμενος ὁ Κωνσταντῖνος ἐνεκελεύετο τάπτεσθαι τοῖς οἰκείοις· σάντων δὲ κατὰ κέρατα τῶν στρατοπέδων ἀντίων ἀλλήλοις, ἐπαφῆκε τὴν ἵππον ὁ Κωνσταντῖνος, ἥ δὲ ἐπελάσασα τῶν ἐναντίων ἱππέων ἐκράτει. (3.) Ἀρθέντος δὲ καὶ τοῖς πεζοῖς τοῦ σημείου, καὶ οὗτοι σὺν κόσμῳ τοῖς πολεμίοις ἐπήεσαν· γενομένης δὲ μάχης καρτερᾶς αὐτοὶ μὲν Ῥωμαῖοι καὶ οἱ ἐκ τῆς Ἰταλίας σύμμαχοι πρὸς τὸ κινδυνεύειν ἀπώκνουν, ἀπαλλαγὴν εὐρεῖν πικρᾶς εὐχόμενοι τυραννίδος, τῶν δὲ ἄλλων στρατιωτῶν ἄφατον ἔπιπτεν πλήθος ὑπὸ τε τῶν ἱππέων συμπατούμενον καὶ ἀναιρούμενον ὑπὸ τῶν πεζῶν. (4.) Μέχρι μὲν οὖν ἡ ἵππος ἀντεῖχεν, ἐδόκει πως ἐλπίς ὑπεῖναι τῷ Μαξεντίῳ· τῶν δὲ ἱππέων ἐνδόντων, ἅμα τοῖς λειπομένοις εἰς φυγὴν τραπεῖς ἔτετο διὰ τῆς τοῦ ποταμοῦ γεφύρας ἐπὶ τὴν πόλιν· οὐκ ἐνεγκόντων δὲ τῶν ξύλων τὸ βάρος ἀλλὰ ῥαγέντων, ἐφέρετο μετὰ πλήθους ἄλλου καὶ αὐτὸς Μαξέντιος κατὰ τοῦ ποταμοῦ.

2.29. (1.) Περιστάσης δὲ τῆς πάσης εἰς μόνον Κωνσταντῖνον ἀρχῆς, οὐκέτι λοιπὸν τὴν κατὰ φύσιν ἐνοῦσαν αὐτῷ κακοήθειαν ἐκρυπτεν, ἀλλὰ ἐνεδίδου τῷ κατ' ἐξουσίαν ἅπαντα πράττειν· ἐχρῆτο δὲ ἔτι καὶ τοῖς πατρίοις ἱεροῖς, οὐ τιμῆς ἕνεκα μᾶλλον ἢ χρείας· ἥ καὶ μάντεσιν ἐπέιθετο, πεπειραμένος ὡς ἀληθῆ προεῖπον ἐπὶ πᾶσι τοῖς κατωρθωμένοις αὐτῷ· ἐπεὶ δ' εἰς τὴν Ῥώμην ἀφίκετο μεστὸς πάσης ἀλαζονείας, ἀφ' ἐστίας ὤρθη δεῖν ἄρξασθαι τῆς ἀσεβείας. (2.) Κρίσπον γὰρ παῖδα τῆς τοῦ Καίσαρος, ὡς εἰρηταί μοι πρότερον, ἀξιωθέντα τιμῆς, εἰς ὑποψίαν ἐλθόντα τοῦ Φαύστη τῇ μητρὶ καὶ συνεῖναι, τοῦ τῆς φύσεως θεσμοῦ μηδὲνα λόγον ποιησάμενος ἀνείλεν· τῆς δὲ Κωνσταντίνου μητρὸς Ἑλένης ἐπὶ τῷ τηλικούτῳ πάθει δυσχεραίνουσας καὶ ἀσχέτως τὴν ἀναίρεσιν τοῦ νέου φερούσης, παραμυθούμενος ὥσπερ αὐτὴν ὁ Κωνσταντῖνος κακῶς τὸ κακὸν ἰάσατο μεῖζον· βαλανεῖον γὰρ ὑπὲρ τὸ μέτρον ἐκπυρωθῆναι κελεύσας καὶ τούτῳ τὴν Φαῦσταν ἐναποθέμενος ἐξήγαγεν νεκρὰν γενομένην.

XVI.1 Quant à Constantin, après s'être avancé jusqu'à Rome avec son armée, il établit son camp dans la plaine située devant la ville, largement ouverte et propice aux manœuvres de cavalerie ; Maxence s'enferma, offrit des victimes aux dieux, interrogea les aruspices sur les chances de la guerre et consulta les livres sibyllins; or, ayant découvert une prédiction divine indiquant que celui qui commettait quelque acte nuisible aux Romains succomberait nécessairement à une mort lamentable, il interpréta l'oracle en sa faveur, puisque évidemment il repoussait ceux qui attaquaient Rome et avaient l'intention de s'en emparer.

2 L'événement révéla ce qui était vrai : lorsqu'en effet Maxence fit sortir son armée devant Rome et traversa le pont qu'il avait lui-même construit, une foule innombrable de chouettes s'abattit sur le mur et le couvrit ; quand Constantin vit cela, il prescrivit aux siens de se ranger en bataille; les armées une fois disposées l'une en face de l'autre, aile contre aile, Constantin lança en avant la cavalerie; elle s'avança et vainquit les cavaliers ennemis,

3 Lorsque le signal eut aussi été donné aux fantassins, ils marchèrent eux aussi en bon ordre contre l'ennemi; une rude bataille s'étant engagée, les habitants de Rome eux-mêmes et les alliés italiens hésitèrent devant le danger, car ils souhaitaient trouver un moyen d'échapper à une cruelle tyrannie; quant aux autres soldats il en tomba une foule impossible à évaluer, écrasée par la cavalerie et massacrée par l'infanterie.

4 Or, aussi longtemps que la cavalerie résista, quelque espoir semblait subsister pour Maxence; mais lorsque les cavaliers cédèrent, il fut mis en fuite avec les survivants et se lança à travers le pont qui enjambait le fleuve vers la ville; les poutres n'ayant pas supporté le poids, mais s'étant brisées, Maxence lui-même fut emporté au fil du fleuve avec le reste de la cohue.

II, 29, 1-5 Lorsque tout le pouvoir fut aux mains de Constantin seul, il ne cacha désormais plus la méchanceté qui lui était naturelle, mais prit la liberté d'agir dans tous les domaines selon son bon plaisir; il célébrait encore les rites ancestraux, non pas par respect, mais par intérêt; c'est pourquoi il obéissait aussi aux devins, dont il avait éprouvé qu'ils avaient prédit la vérité au sujet de tout ce qui lui avait réussi; lorsqu'il arriva à Rome tout plein de jactance, il crut nécessaire d'inaugurer son impiété dans ses propres lares. En effet son fils Crispus, qui avait été jugé digne du rang de César, comme je l'ai dit auparavant, et avait été soupçonné d'avoir une liaison avec sa belle-mère Fausta, il le fit mourir sans aucun égard pour les lois naturelles; comme Hélène, la mère de Constantin, s'indignait d'une telle violence et ne pouvait admettre le meurtre du jeune homme, Constantin, comme pour la consoler, porta remède à ce mal par un mal pire; après avoir en effet ordonné de chauffer outre mesure un bain et y avoir placé

(3.) Ταῦτα συνεπιστάμενος ἑαυτῷ, καὶ προσέτι γε ὀρκων καταφρονήσεις, προσήκει τοῖς ἱερεῦσι καθάρσια τῶν ἡμαρτημένων αἰτῶν· εἰπόντων δὲ ὡς οὐ παραδέδοται καθαρμοῦ τρόπος δυσσεβήματα τηλικαῦτα καθῆραι δυνάμενος, Αἰγύπτios τις ἐξ Ἰβηρίας εἰς τὴν Ῥώμην ἐλθὼν καὶ ταῖς εἰς τὰ βασίλεια γυναιξὶν συνήθους γενόμενος, ἐντυχὼν τῷ Κωνσταντίνῳ πάσης ἀμαρτὰδος ἀναιρετικὴν εἶναι τὴν τῶν Χριστιανῶν διεβεβαιώσατο δόξαν καὶ τοῦτο ἔχειν ἐπάγγελμα, τὸ τοὺς ἀσεβεῖς μεταλαμβάνοντας αὐτῆς πάσης ἀμαρτίας ἔξω παραχρῆμα καθίστασθαι. (4.) Δεξαμένου δὲ ῥᾶστα τοῦ Κωνσταντίνου τὸν λόγον καὶ ἀφεμένου μὲν τῶν πατρίων, μετασχόντος δὲ ὡν ὁ Αἰγύπτιος αὐτῷ μετεδίδου, τῆς ἀσεβείας τὴν ἀρχὴν ἐποίησατο τὴν μαντικὴν ἔχειν ἐν ὑποψίᾳ· πολλῶν γὰρ αὐτῷ διὰ ταύτης προρρηθέντων εὐτυχημάτων καὶ ἐκβάντων εἰς ἔργον, ἔδεδει μὴ ποτε καὶ ἄλλοις κατ' αὐτοῦ τι πυνθανομένοις τὸ ἐσόμενον προρρηθεῖν, καὶ ἐκ ταύτης τῆς προαιρέσεως πρὸς τὸ ταῦτα καταλύειν ἐτράπη. (5.) Τῆς δὲ πατρίου καταλαβούσης ἑορτῆς, καθ' ἣν ἀνάγκη τὸ στρατόπεδον ἦν εἰς τὸ Καπιτώλιον ἀνίεναι καὶ τὰ νενομισμένα πληροῦν, δεδιὼς τοὺς στρατιώτας ὁ Κωνσταντῖνος ἐκοινώνησε τῆς ἑορτῆς· ἐπιτέμψαντος δὲ αὐτῷ φάσμα τοῦ Αἰγυπτίου τὴν εἰς τὸ Καπιτώλιον ἄνοδον ὀνειδίζον ἀνέδην, τῆς ἱερᾶς ἀγιστείας ἀποστατήσας, εἰς μῖσος τὴν γερούσιαν καὶ τὸν δῆμον ἀνέστησεν.

Fausta, il ne l'en ressortit que morte. Comme il avait ces crimes sur la conscience, et qu'en outre il n'avait fait aucun cas de ses serments, il alla trouver les prêtres et leur demanda des sacrifices expiatoires pour ses méfaits; ceux-ci lui ayant répondu qu'il n'existait aucune sorte d'expiation assez efficace pour purifier de telles impiétés, un Égyptien, arrivé d'Espagne à Rome et devenu familier des femmes du palais, rencontra Constantin et affirma fortement que la croyance des chrétiens détruisait tout péché et comportait cette promesse que les infidèles qui s'y convertissaient étaient aussitôt lavés de tout crime. Ayant accueilli très favorablement cet exposé, s'étant détaché des rites ancestraux et ayant admis ce que l'Égyptien lui proposait, Constantin entra dans la voie de l'impiété en concevant de la défiance envers la divination; comme en effet, grâce à elle, beaucoup de succès qui lui avaient été annoncés s'étaient effectivement réalisés, il craignit que l'avenir ne soit une fois révélé à d'autres aussi qui s'enquerraient de quelque point dans un sentiment hostile à son égard et en vint, sur la base de ce préjugé, à faire cesser ces pratiques. Lorsqu'arriva la fête traditionnelle au cours de laquelle il fallait que l'armée monte au Capitole et accomplisse les rites coutumiers, Constantin craignit les soldats et participa à la fête; mais l'Égyptien lui ayant envoyé une apparition blâmant sans réserve cette montée au Capitole, il se tint éloigné de la sainte cérémonie et excita la haine du Sénat et du peuple.

Eusèbe de Césarée *Vie de Constantin*, 1.27-8

1.27.1 Εὖ δ' ἐννοήσας ὡς κρείττονος ἢ κατὰ στρατιωτικὴν δέοι αὐτῷ βοηθείας διὰ τὰς κακοτέχνους καὶ γοητικὰς μαγανείας τὰς παρὰ τῷ τυράννῳ σπουδαζομένας, θεὸν ἀνεζήτην βοήθον, τὰ μὲν ἐξ ὀπλιτῶν καὶ στρατιωτικοῦ πλήθους δεύτερα τιθέμενος (τῆς γὰρ παρὰ θεοῦ βοηθείας ἀπουσίας τὸ μὴτὲν ταῦτα δύνασθαι ἠγείτο), τὰ δ' ἐκ θεοῦ συνεργίας ἀμαχα εἶναι καὶ ἀήττητα λέγων.

(2) ἐννοεῖ δῆτα ὁποῖον δέοι θεὸν βοήθον ἐπιγράψασθαι, ζητοῦντι δ' αὐτῷ ἐννοία τις ὑπεισηλθεν, ὡς πλείονων πρότερον τῆς ἀρχῆς ἐφασμένων οἱ μὲν πλείοσι θεοῖς τὰς σφῶν αὐτῶν ἀναρτήσαντες ἐλπίδας, λοιβαῖς τε καὶ θυσίαις καὶ ἀναθήμασι τούτους θεραπεύσαντες, ἀπατηθέντες τὰ πρῶτα διὰ μαντείων κεχαρισμένων χρησμῶν τε τὰ αἷσια ἀπαγγελλομένων αὐτοῖς τέλος οὐκ αἷσιον εὗραντο, οὐδὲ τις θεῶν πρὸς τὸ μὴ θεηλάτοις ὑποβληθῆναι καταστροφαῖς δεξιὸς αὐτοῖς παρέστη, μόνον δὲ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα τὴν ἐναντίαν ἐκείνοις τραπέντα τῶν μὲν πλάνην καταγνώναι, αὐτὸν δὲ τὸν ἐπέκεινα τῶν ὅλων θεόν, διὰ πάσης τιμήσαντα ζωῆς, σωτῆρα καὶ φύλακα τῆς βασιλείας ἀγαθοῦ τε παντὸς χορηγὸν εὗρασθαι. (3) ταῦτα παρ' ἑαυτῷ διακρίνας εὖ τε λογισάμενος, ὡς οἱ μὲν πλήθει θεῶν ἐπιθαρρήσαντες καὶ πλείοσιν ἐπιπεπτώκασιν ὀλέθροις, ὡς μὴδὲ γένος μὴδὲ φυῆν μὴ ῥίζαν αὐτοῖς, μὴδ' ὄνομα μὴδὲ μνήμην ἐν ἀνθρώποις ἀπολειφθῆναι, ὁ δὲ πατρώος αὐτῷ θεὸς τῆς αὐτοῦ δυνάμεως ἐναργῆ καὶ ἀμύπητα δειγμάτων εἶναι δεδωκώς τῷ αὐτοῦ πατρί, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἤδη καταστρατεύσαντας πρότερον τοῦ τυράννου διασκεψάμενος σὺν πλήθει

1.27.1 Being convinced, however, that he needed some more powerful aid than his military forces could afford him, on account of the wicked and magical enchantments which were so diligently practiced by the tyrant, he sought Divine assistance, deeming the possession of arms and a numerous soldiery of secondary importance, but believing the co-operating power of Deity invincible and not to be shaken. (2) He considered, therefore, on what God he might rely for protection and assistance. While engaged in this enquiry, the thought occurred to him, that, of the many emperors who had preceded him, those who had rested their hopes in a multitude of gods, and served them with sacrifices and offerings, had in the first place been deceived by flattering predictions, and oracles which promised them all prosperity, and at last had met with an unhappy end, while not one of their gods had stood by to warn them of the impending wrath of heaven; while one alone who had pursued an entirely opposite course, who had condemned their error, and honored the one Supreme God during his whole life, had found him to be the Saviour and Protector of his empire, and the Giver of every good thing. (3) Reflecting on this, and well weighing the fact that they who had trusted in many gods had also fallen by manifold forms of death, without leaving behind them either family or offspring, stock, name, or memorial among men: while the God of his father had given to him, on the

μὲν θεῶν τὴν παράταξιν πεπονημένους αἰσχροὺν δὲ τέλος ὑπομείναντας· ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν σὺν αἰσχύνη τῆς συμβολῆς ἄπρακτος ἀνεχώρει, ὁ δὲ καὶ μέσοις αὐτοῖς τοῖς στρατεύμασι κατασφαγεῖς πάρεργον ἐγένετο θανάτου· ταῦτ' οὖν πάντα συναγαγὼν τῇ διανοίᾳ, τὸ μὲν περὶ τοὺς μὴθὲν ὄντας θεοὺς ματαιάζειν καὶ μετὰ τοσοῦτον ἔλεγχον ἀποπλανᾶσθαι μωρίας ἔργον ὑπελάμβανε, τὸν δὲ πατρῷον τιμᾶν μόνον ὤετο δεῖν θεόν.

1.28.1 Ἀνεκαλεῖτο δῆτα ἐν εὐχαῖς τοῦτον, ἀντιβोलῶν καὶ ποτνιῶμενος φῆναι αὐτῷ ἑαυτὸν ὅστις εἴη καὶ τὴν ἑαυτοῦ δεξιὰν χεῖρα τοῖς προκειμένοις ἐπορέξαι. εὐχομένῳ δὲ ταῦτα καὶ λιπαρῶς ἱκετεύοντι τῷ βασιλεῖ θεοσημεῖα τις ἐπιφαίνεται παραδοξοτάτη, ἦν τάχα μὲν ἄλλου λέγοντος οὐ ῥᾶδιον ἦν ἀποδέξασθαι, αὐτοῦ δὲ τοῦ νικητοῦ βασιλέως τοῖς τὴν γραφὴν διηγούμενοις ἡμῖν μακροῖς ὕστερον χρόνοις, ὅτε ἡξιώθημεν τῆς αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ ὁμιλίας, ἐξαγγείλαντος ὅρκους τε πιστωσαμένου τὸν λόγον, τίς ἂν ἀμφιβάλοι μὴ οὐχὶ πιστεῦσαι τῷ διηγήματι; μάλισθ' ὅτε καὶ ὁ μετὰ ταῦτα χρόνος ἀληθῆ τῷ λόγῳ παρέσχε τὴν μαρτυρίαν.

(2) ἀμφὶ μεσημβρινᾶς ἡλίου ὥρας, ἥδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης, αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἔφη ἐν αὐτῷ οὐρανῷ ὑπερκείμενον τοῦ ἡλίου σταυροῦ τρόπαιον ἐκ φωτὸς συνιστάμενον, γραφὴν τε αὐτῷ συνῆφθαι λέγουσαν· τούτῳ νίκα. θάμβος δ' ἐπὶ τῷ θεάματι κρατῆσαι αὐτόν τε καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἅπαν, ὃ δὴ στελλομένῳ ποι πορείαν συνείπετό τε καὶ θεωρὸν ἐγένετο τοῦ θαύματος.

other hand, manifestations of his power and very many tokens: and considering farther that those who had already taken arms against the tyrant, and had marched to the battle-field under the protection of a multitude of gods, had met with a dishonorable end (for one of them had shamefully retreated from the contest without a blow, and the other, being slain in the midst of his own troops, became, as it were, the mere sport of death; reviewing, I say, all these considerations, he judged it to be folly indeed to join in the idle worship of those who were no gods, and, after such convincing evidence, to err from the truth; Constantin pensa qu'il lui fallait honorer le Dieu unique en qui croyait son père.

XXVIII. (1) Il en appela donc à lui de ses vœux, suppliant et implorant qu'il lui révèle qui il était et qu'il lui tende une main favorable dans les circonstances présentes. Tandis qu'il formulait ces prières et demandes instantes lui apparut alors un signe tout à fait extraordinaire qui émanait de Dieu. Si un autre que lui l'avait mentionné, sans doute ne le croirait-on pas aisément, mais puisque c'est l'empereur vainqueur en personne qui l'a rapporté longtemps après à nous-même, l'auteur de ces lignes, quand il nous eut honoré de sa connaissance et de son intimité, qui, après cela, hésiterait encore à accorder créance à ce récit, d'autant plus que l'époque qui a suivi a confirmé de son témoignage la vérité de sa parole?

(2) Un peu après midi, alors que le jour commençait seulement à décliner, il vit de ses yeux, dit-il, le trophée de la Croix au-dessus du soleil, en plein ciel, formé de lumière, avec l'inscription: «Vaincs par ceci».

A ce spectacle, l'étonnement le saisit, ainsi que toute l'armée qui le suivait dans je ne sais quelle marche et avait assisté au miracle.